

Boček, Pavel

K podobě ruského panovnického titulu na přelomu 15. a 16. století

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. C, Řada historická.
2001, vol. 50, iss. C48, pp. [99]-117

ISBN 80-210-3085-2

ISSN 0231-7710

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/102004>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PAVEL BOČEK

K PODOBĚ RUSKÉHO PANOVNICKÉHO TITULU NA PŘELOMU XV. A XVI. STOLETÍ

Změny, jimiž procházela oblast severovýchodní Rusi ve XIV. a XV. století, se výrazně promítly do postavení titulárně ještě velmi dlouho vladimirských, od roku 1330 však reálně moskevských velkoknížat. Přestože bylo až do roku 1462 základní podmínkou jejich nástupu na trůn udělení jarlyku sarajskými chány a následné ustavení zpravidla prostřednictvím „carevych poslov“, měnili se postupně v symbol ruské politické identity a nositele naděje na zlepšení situace. Jediným způsobem zachytili posun ve vnímání role vladimirských vládců letopisci, v jejichž očích se Ivan Danielovič Kalita z tvůrce „velké tišiny“ stal „sběratelem ruských zemí.“ Od roku 1378 připomínali Sergij Radoněžský a jeho následovníci nositeli velkoknížecího jarlyku odpovědnost za pravoslavné křesťany, které mu Bůh svěřil do opatrování. Realizace této odpovědnosti v jejich pojetí nabývala podoby válečného vystoupení proti carovým „temníkům“ (tatarským knížatům), jímž byl v roce 1380 Mamaj, a perspektivně i přímo proti carům samým. Loajální tvůrce „velké tišiny“ se stával symbolem odporu proti síle, jíž vděčil za svoje postavení.

Proměnou procházelo postavení vladimirského vládce i v rámci byzantské ekumeny. Z představitele její vzdálené součásti, jehož povinností bylo zachovávat úctu a respekt vůči imperátorovi, jemuž jako jedinému náležela odpovědnost za bezpečnost a čistotu pravoslavné víry, se ruský kníže na konci XIV. století proměnil v odbojníka. Podle rozhněvaného patriarchy si dovolil Vasilij I. Dmitrijevič vyslovit přesvědčení, že na Rusi mají pravoslavnou víru, ale nemají pravoslavného cara, jehož navíc ani nechťejí znát. Ruský vládce ještě nenahradil byzantského císaře, nicméně jeho „nactiutřačný“ postoj vůči němu byl počátkem cesty k ruské autokefálii, jež rozhodně nebyla pouze důsledkem osudových událostí ve 30. až 50. letech XV. století.

Hodnotu a přínos Vasilijova přístupu potvrdil první ruský nezávisle na Cařihradu ustanovený metropolita Iona, jenž ospravedlnil svůj nástup do úřadu vysvětlením, že v Moskvě mají svého pravoslavného cara, a proto mohou mít také svého vlastního metropolitu. Ovládnutí Novgorodu v roce 1478 a podmanění Tveri v roce 1485 přineslo moskevskému vládci definitivně nadvládu nad celou

severovýchodní Rusí a kromě jiného jej přimělo k tomu, aby se začal hlásit ke kyjevské tradici a jejím nositelům. Moskva se stala novým hlavním městem, jehož pozice byla garantována přítomností ruského metropolity, který se po roce 1458 stal z kyjevského moskevským a přítomností vládce vši Rusí, na jehož bedra s konečnou platností současníci vložili odpovědnost za všechen poddaný pravoslavný „ruský národ“ a také už i za pravoslavnou víru. Průvodním jevem těchto změn bylo konečné „vydělení“ moskevského vládce nejen z vrstvy všech údělných knížat, mezi něž donedávna patřil, ale ve dvou časových etapách také z „hnězda“ jeho nejbližších příbuzných – knížat moskevských.

Postavení a odpovědnost samoděržavného gosudara bylo třeba náležitě posvětit a také vymezit. Neméně důležitou ovšem byla vnější podoba nejvyšší moci, k jejímž základním komponentům patřil panovnický titul. Titul byl v podstatě koncentrovaným vyjádřením oficiálního chápání původu, charakteru, podoby a obsahu moci moskevského vládce.

Každá z jeho částí měla velký smyslový význam a plnila vážnou roli. Vznik jednotlivých prvků titulu odpovídal nejvýznamnějším etapám vývoje představ zabývajících se nejvyšší státní mocí na Rusi. Jeho podoby a také formy používání charakterizují proces postupného vytváření představ o významu knížecí moci, o podobě knížecího vztahu vůči „poddaným“, o teritoriálním rozsahu jeho státu, či lépe řečeno území, na němž chtěl a reálně mohl uplatňovat svoji moc. Právě situace na mapě východní Evropy měla nezanedbatelný vliv na formování a uplatňování titulu moskevského vládce, protože se zde promítaly, většinou velmi ostře protikladným způsobem, dávné tradice s momentálním stavem daným zájmy Moskvy a jejích sousedů, především velkoknížectví litevského a království polského. Podoba titulu korunovala úspěchy, kterých jejich nositelé dosáhli, zároveň ovšem vyjadřovala další úkoly a také ambice v oblasti vnější i vnitřní politiky, které před nimi stály.¹

Dochované prameny neumožňují stanovit „ideální“ či „čistou“ podobu titulu moskevského panovníka. Promítají se zde důsledky konkrétní politické situace, v níž byl titul použit. Nezanedbatelným je také vliv pramene, o jehož svědectví je nutno se opírat.

Tradiční zájem ruské historiografie o podobu titulu ruských vládců splýval s řešením otázky vzniku a podoby ruského samoděržaví. Kníže M. Ščerbatov soudil, že ruský knížecí titul vznikl na přelomu XV. a XVI. pod bezprostředním byzantským vlivem.² Podle N. M. Karamzina posloužila moskevským vládcům jako inspirace Persie či Asýrie.³ Speciálně problému titulu ruského panovníka se věnoval A. Lakier, podle něhož byl titul i znak moskevských vládců převzat

¹ Ч о р о š к е в и ч , А . Л . : *Из истории великокняжеской титулатуры в конце XIV – конце XV вв. (на примере Московского княжества и Русского государства)*. In *Russkoje centralizovannoje gosudarstvo: Obrazovanije i evolucija*. Moskva 1980, s. 26.

² Ш ч е р б а т о в , М . : *Istorija rossijskaja ot drevnejšich vremen*. Sankt Peterburg 1783, t. IV, č. 2, s. 23, 367, 424, 445.

³ К а р а м з и н , Н . М . : *Istorija gosudarstva rossijskogo*. Sankt Peterburg 1817, t. XI, s. 350–355.

z Byzance. Jeho východiska jedinečným způsobem dokumentuje postřeh, že v poslední třetině XV. století „již existovala myšlenka carské moci, stále však ještě nebylo osobnosti, jež se ukázala být hodnou nošení tohoto titulu.“⁴ Byzantský vliv na vytváření titulatury moskevských vládců považoval za rozhodující i V. S. Ikonnikov.⁵ M. A. D'jakonov odmítal možné vlivy západního „latinského“ prostředí na vytváření titulu moskevského vládce. Za jeden z nejpodstatnějších atributů, které charakterizovaly a ovlivňovaly jeho postavení považoval roli ochránce pravoslaví, kterou mu připomínali z různých částí padlého byzantského ekumenického impéria. Proto také moskevští vládcové postupně zaujali pozici, jež donedávna patřila cařihradským následovníkům Konstantina Velikého.⁶ Pro V. O. Ključevského měl byzantský vliv v ruském prostředí svůj význam, přijetí titulů car a samovládce však spojoval s „nejdůležitější politickou událostí ruských dějin“ – s osvobozením od tatarského jha.⁷ F. Uspenskij dodal byzantské inspiraci zcela konkrétní a také legitimní charakter závěrem o předání imperátorského titulu posledním legitimním dědicem cařihradského trůnu Andrejem Paleologem Ivanovi III.⁸

S protikladným stanoviskem vystoupil nejdříve V. Savva, jenž se zabýval vnějšími projevy nejvyšší moci v Byzanci a v Moskvě, včetně podoby titulu a jeho vývoje. Proces formování titulatury moskevských vládců dával do souvislosti s konkrétními událostmi politického a myšlenkového života postupně se sjednocujícího a centralizujícího moskevského státu.⁹ A. Sobolevskij vyslovil názor, že počátek širokého užívání carského titulu k označení moci moskevských velkých knížat je spojen s „druhým jihoslovanským vlivem“.¹⁰ Přímou se srbským originálem spojil ruskou panovnickou titulaturu Je. V. Barsov,¹¹ jenž se zabýval především otázkami korunovace Dmitrije Ivanoviče – vnuka v roce 1498. Ve všech výběrově zmíněných pracích se otázka titulatury moskevských vládců rozebírá z různých pohledů, není však předmětem speciální analýzy. Navíc centrem pozornosti jsou většinou jen některé části titulu, především „car“ a „samoděrzec“. Tímto přístupem byl podstatně ovlivněn i výběr pramenů, ten

4 L a k i e r , A.: *Istorija titula Gosudarej Rosii*. Žurnal Ministerstva narodnogo prosvěščenija, t. LVI, 1847, No 10–11, s. 85, 114.

5 I k o n n i k o v , V. S.: *Opyt issledovanija o kul'turnom značenii Vizantii v russkoj istorii*. Kyjev 1869, s. 313–314.

6 D ' j a k o n o v , M. A.: *Vlast' moskovskich gosudarej*. Moskva 1889, s. 85–86.

7 K l j u č e v s k i j , V. O.: *Bojarskaja дума drevnej Rusi*. Moskva 1902, s. 246–248.

8 U s p e n s k i j , F.: *Kak vznik i razvivalsja v Rossii Vostočnyj vopros*. Sankt Peterburg 1887, s. 28.

9 S a v v a , V.: *Moskovskije cari i vizantijskije vasil'jevsy. K voprosu o vlijanii Vizantii na obrazovanije idej carskoj vlasti Moskovskogo gosudarstva*. Charkov 1901, s. 271–272.

10 S o b o l e v s k i j , A. I.: *Archeologičeskija zametki*. In: Čtenija v Istoričeskom obščestve Nestora Letopisca, Kyjev 1892, s. 9.

11 B a r s o v , J e . V.: *Drevnerusskije pamjatniki svjaščennogo venčanja carej na carstvo v svjazi s grečeskimi ich originalami*. In: Čtenija v Obščestve istorii i drevnostej rossijskich při Moskovskom universitete, Moskva 1883, č. I, s. 25, 26, 33–34.

obvykle zahrnoval narativní svědectví a jednotlivé příklady oficiálního užití titulu, které pocházejí především z diplomatických památek. Zásadnější změnu v přístupu nepřinesly ani novější práce, v nichž se role, postavení a titul moskevských vládců rozebírá v souvislosti s řešením jednotlivých otázek formování jednotného ruského státu.

A. L. Choroškevič na základě studia velkoknížecích listin poukázala na konkrétní vnitropolitické i zahraničněpolitické podmínky, jež ovlivňovaly podobu titulu a vnímání jeho jednotlivých prvků. Cenné jsou především postřehy, které se týkají užívání termínů „car“ a „samovládc“ a také znaků nově vzniklého státu, kde se opírá o detailní znalosti ruské heraldiky a sfragistiky a o závěry především německých a anglických historiků.¹² S. M. Kaštanov se dotkl otázky užívání velkoknížecího titulu členy moskevské vládnoucí rodiny při zkoumání dynastických konfliktů na přelomu XV. a XVI. století.¹³ V širších souvislostech se podoby a obsahu titulu moskevských velkoknížat dotkl v řadě svých prací A. A. Zimin.¹⁴ Podobným způsobem je třeba připomenout četné práce V. A. Kučkina.¹⁵ Především v souvislosti se vznikem ideje o Moskvě třetím Římu si všímá postavení moskevského panovníka a jeho titulu N. V. Sinicyna.¹⁶ Velký byzantský vliv na formování panovnické moci i postavení moskevských metropolitů a posléze patriarchů, který se projevil především zvláštním charizmatem – charizmatem moci, předpokládá B. A. Uspenskij.¹⁷

Především němečtí a angličtí historikové věnují velkou pozornost působení vlivů byzantských, jihoslovanských a západoevropských na vytváření základů

-
- 12 Choroškevič, A. L.: *Ob odnom iz epizodov dinastičeskoj bor'by v Rossii v konce XV veka*. Istorija SSSR, 1974, No. 5; t á ž: *Iz istorii velikoknjažeskoj titulatury...*; t á ž: *Russkoje gosudarstvo v sisteme meždunarodnych otnošenij konca XV – načala XVI vv.* Moskva 1980; t á ž: *Russko-slavjanskije svjazi konca XV – načala XVI vv. i ich rol' v stanovlenii nacional'nago samoznaniija Rossii*. In: Istorija, kul'tura, etnografija i fol'klor slavjanskich narodov, Moskva 1973; t á ž: *Ješče raz o simbolach russkoj gosudarstvennosti: vizantijskije i zapadnojevropejskije tradicii v russkoj srednevekovoj sfragistike*. In: Rimokonstantinopol'skoje nasledije na Rusi: Ideja vlasti i političeskaja praktika, Moskva 1995.
- 13 Kaštanov, S. M.: *Social'no-političeskaja istorija Rossii konca XV pervoj poloviny XVI veka*. Moskva 1976.
- 14 Zimin, A. A.: *Rossija na poroge novogo vremeni*, Moskva 1972; t ý ž: *Rossija na ružebe XV-XVI stoletij*, Moskva 1982; t ý ž: *Formirovanije bojarскоj aristokratii v Rossii vo vtoroj polovine XV – pervoj tretij XVI v.* Moskva 1988; t ý ž: *Vitjaz' na rasput'je: Feodal'naja vojna v Rossii XV v.* Moskva 1991.
- 15 Kučkin, V. A.: *O vremeni napisanija Buslajveskoj Psaltyri*. In: Drevnerusskoje iskusstvo. Rukopisnaja kniga, Moskva 1972; t ý ž: *Povesti o Michailе Tverskom*. Moskva 1974; t ý ž: *Sergij Radonežskij*. Voprosy istorii, 1992, No 10; t ý ž: *Dmitrij Donskoj*. Voprosy istorii, 1995, No 5.
- 16 Sinicyna, N. V.: *Maksim Grek v Rosii*. Moskva 1977; t á ž: *O proischoždenii ponjatija „šapka Monomacha“*. In: Drevnejšije gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovanija. 1987, Moskva 1989; t á ž: *Tretij Rim. Istoki i evoljucija russkoj srednevekovoj koncepcii*. Moskva 1998.
- 17 Uspenskij, B. A.: *Semiotik der Geschichte*. Wien 1991; t ý ž: *Car' i patriarch. Charizma vlasti v Rossii*. Moskva 1998.

panovníkova postavení ve státě a jeho titulu, ale také na život na panovnickém dvoře, na korunovační obřady, přijímání vyslanců.¹⁸

V literatuře se rozebírá otázka titulu moskevského panovníka z několika pohledů s akcentem na vlivy byzantské, západoevropské či případně jihoslovanské, jež se měly či mohly projevit při formování nejvyšší státní moci; případně se hledají souvislosti mezi užíváním jednotlivých částí titulu a jejich proměnami v souvislosti se změnami zahraničněpolitické orientace nově sjednoceného ruského státu. Doplnění těchto poznatků je možné na základě studia všech dochovaných pramenů, k nimž patří aktový materiál, který vzešel z činnosti moskevské panovnické kanceláře, či který jim byl adresován. Představují jej především listiny několika druhů – darovací, smluvní, prosebné a také závěti; k dokumentům, jež souvisejí s mezinárodněpolitickými kontakty náleží smlouvy, pověřovací listiny, instrukce posílům a vyslancům a také korespondence, důležité jsou i dokumenty zahraničního původu. Opomenout nelze také nápisy oficiálního charakteru, které se dochovaly na mincích, pečetích a erbech. Různorodost pramenů, s nimiž je třeba pracovat, podmiňuje těžkosti, z nichž je třeba připomenout zejména:

- letopisy, legendy a texty, které lze s jistou výhradou označit jako dobově publicistické, pocházejí z různého a sociálního prostředí a používání určité podoby panovnického titulu, či případně jeho jednotlivých částí, jejich autory nemusí být důkazem jejich obecnějšího užívání,
- titulatura užívaná v diplomatických dokumentech závisela na tom, komu byl dokument adresován, jaký postoj vůči němu momentálně v Moskvě zaujímali a také na celkové mezinárodněpolitické situaci,

18 Stöckl, G.: *Die Begriffe Reich, Herrschaft und Staat bei der orthodoxen Slawen*. In: *Der russische Staat im Mittelalter und früherer Neuzeit*, Wiesbaden 1981, s. 74–88; t ý ž : *Christianisierung, Nationenbildung und Reichsidee*. In: *1000 Jahre Christentum bei den Ostslawen*, Wien 1993, s. 46–52; Ostrogorski, G.: *Avtokrator i samodržac*. In: *Vizantija i Sloveni*, Beograd 1970, s. 281–364; Heilmann, M.: *Moskau und Byzanz*. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 17 (1969), s. 321–344; Glötzner, V.: *Das Moskauer Cartum und die byzantinische Kaiseridee*. *Saeculum* 21 (1970), s. 393–416; Chierniavski, M.: *Tsar and People*, London 1961; Binner, R.: *Zur Datierung des „Samoderžec“ in der russischer Herrschliteratur*, *Saeculum* 20 (1969), s. 57–68; Strémoukhoff, D.: *Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine*. *Speculum* 28 (1953), s. 84–101; Alef, G.: *Adoption of the Muscovite Two Headed Eagle: A Discordant View*, *Speculum* 41 (1966), s. 1–21; t ý ž : *Rulers and Nobles in Fifteenth Century Muscovy*, London 1983; Majeska, G. P.: *The Moscow Coronation of 1498 Reconsidered*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, 26 (1978); Phillip, W.: *Die gedankliche Begründung der Moskauer Autokratie*. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Bd. 15, Berlin 1970, s. 59–118; Nitsche, P.: *Translatio imperii? Beobachtungen zum historischen Selbstverständnis im Moskauer Zartum um die Mitte des 16. Jahrhunderts*. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 35 (1987), s. 321–338; t ý ž : *Moskau – das dritte Rom? Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*. *Zeitschrift des Verbandes der Geschichtslehrer Deutschlands* 42 (1991), s. 341–354; Ostrowski, D.: *The Mongol Origins of Muscovite Political Institutions*. *Slavic Review* 49 (1990), s. 526–542; Obolensky, D.: *Russia's Byzantine Heritage, Byzantium and the Slavs*. London 1971.

- mnohé z ruských diplomatických dokumentů, které byly dopraveny do zahraničí, se v mnoha případech dochovaly pouze v překladech a v záznamech v registrech, a proto neumožňují jednoznačné stanovení původní podoby užitého panovnického titulu,
- velký vliv měla také setrvačnost v práci panovnické kanceláře, konzervatismus v používání formulářových vzorů, jež také komplikují přesné stanovení používání jednotlivých částí panovnického titulu. Zmíněné problémy ukazují na potřebu shromáždit zmínky obsažené v různých typech listin, v narativních pramenech a v nadpisech a na základě jejich porovnání se pokusit stanovit etapy vytváření titulatury moskevských panovníků Ivana III. a jeho syna Vasilije III. v souvislosti s politickými událostmi podmíněnými procesem sjednocování ruských zemí.

* * *

Nejúplnější písemná podoba titulu moskevských velkých knížat doby vlády Ivana III. a Vasilije III., která byla použita v oficiálních dokumentech, se dochovala ve Vasilijově dopisu adresovaném římskému papeži Klimentovi VII. Listina se datem hlásí do prosince 1526 a podle obsahu ji lze hodnotit jako pověřovací listinu ruského posla. Vasilij III. se v ní nechává titulovat jako: „velký gosudar Vasilij, z Boží milosti car a gosudar vši Rusi a velkokníže vladimirský, moskevský, novgorodský, pskovský, smolenský, tverský, jugorský, permský, vjatský, bulharský a jiných, gosudar vši Rusi, velkokníže Novgorodu, nizovské země a černigovský, rjazaňský, volocký, rževský, bělský, jaroslavský, bělozerský, udorský, obdorský, kondinský a jiných ...¹⁹

Je ovšem třeba zdůraznit, že terminologie použitá ve Vasilijově listině nebyla v ruském prostředí ničím novým. Většina prvků, které jej tvoří, se objevují už v době Kyjevské Rusi. Ve smlouvě, kterou uzavřel Igor s cařihradskými představiteli v roce 944, se připomíná „posel Igorův, velkoknížete ruského.“²⁰ V první osobě se velkoknížecí titul poprvé objevuje v církevním ustavu Vladimíra Svjatoslaviče.²¹ Termín „gosudar“ je poprvé použit na novgorodské březové listině z XI. století ve významu „majitel, hospodář.“²² Připomíná se i ve významu nejvyšší vlastník, vládce.²³ Titul „car“ se v ruských i překládaných textech objevuje poměrně často k označení cařihradských imperátorů a jiných cizozemských vládců, v několika případech slouží i k označení vládců ruských (Jaroslav

¹⁹ Glušakova, Ju.: *Neopublikovannyje russkije gramoty iz Vatikanskogo archiva. Voprosy istorii*, 1974, No 6, s. 128.

²⁰ *Povest' vremennych let*. Podgotovka teksta, perevod, stat'i i komentarii D. S. Lichačeva. Moskva 1996, s. 23.

²¹ *Pamjatniki drevnerusskogo kanoničeskogo prava*. Russkaja istoričeskaja biblioteka, izdava-jemaja archeografičeskoju komisseju. t. 36. č. II. vyp. I. Petrograd 1920, s. 4.

²² Arcichovskij, A. A., Borkovskij, V. A.: *Novgorodskije gramoty na bereste (iz raskopok 1956–1957 godov)*. Moskva 1963, s. 69, 71; Čerepnin, L. V.: *Novgorodskije berestjanyje gramoty kak istoričskij istočnik*. Moskva 1969, s. 138.

²³ *Sbornik drevnerusskich tekstov XI-XVIII vv.* Sofija 1982, s. 50; Orlov, A. S.: *Bibliografija russkich nadpisej XI-XV vv.* Moskva-Leningrad 1952, s. 30–31.

Moudrý, Mstislav Vladimírovič aj.).²⁴ Spojení všech prvků do jednoho titulu a jeho spojení s osobou moskevského vládce však bylo ve srovnání s dosavadním vývojem zásadní změnou, která mj. naplnila politickou terminologii novým obsahem. Titul moskevských vládců kromě jiného v nejkratší a nejkonzentrovanejší podobě vyjadřoval nejpodstatnější aspekty vytvářející se ideologie moskevského samodržaví.

Základním momentem, který se v postupně vznikající titulatuře projevoval, byla představa o podstatě, charakteru a projevech panovnické moci. V průběhu druhé poloviny XV. a první poloviny XVI. století se postupně v oficiální titulatuře střídají spojení – „velkokníže“, „velkokníže vši Rusi“, „gosudar vši Rusi“, „velký gosudar vši Rusi“, „car a velký gosudar vši Rusi“. Poměrně rychlé proměňování oficiální titulatury odráží, stejně jako představitelé dobového společenského myšlení, proces upevňování a rozšiřování nároků, zároveň ovšem také obecnějších potřeb, velkoknížecí moci a ustavování nové formy státní vlády. V této souvislosti lze připomenout ještě jednu tendenci, jež se velmi zřetelně projevuje v oficiálních dokumentech a částečně i v letopisných líčeních. Velkoknížecí titul se postupně přesouvá do teritoriální části titulatury, zatímco na jeho „první místo“ se prosazuje termín „velký gosudar“ a jeho variace.

Titul „velkokníže vši Rusi“ začali moskevští představitelé užívat již ve XIV. století. Tato tendence nepochybně souvisí s růstem významu a vlivu moskevského údělného knížectví mezi ostatními „nizovskými“ knížectvími. Většina letopisů připomíná, že Ivan Danielovič Kalita v roce usedl na vladimirský velkoknížecí stolec, když obdržel jarlyk na Novgorod a Kostromu a po smrti suzdalského knížete, jemuž Uzbek svěděl zbývající části teritoria vladimirského velkoknížectví, i na Vladimir, Nižnyj Novgorod a Gorodec. Při této příležitosti Novgorodský první letopis podotýká, že Ivan Kalita získal „knjaženije velikoje nado vseju rus'skoju zemlej“.²⁵

V roce 1340 dostal jarlyk na velké knížectví Kalitův nejstarší syn Semjon Ivanovič Hrdý, o kterém letopisec uvedl: „seděl velkokníže Semjon na trůně ve Vladimíru ... na velkém knížectví vši Rusi“.²⁶ Podstatným svědectvím je užívání velkoknížecího titulu s přívlastkem „vši Rusi“ v první osobě v dokumentech oficiální povahy. Sám sebe tak označoval Ivan Danielovič Kalita, jeho syn Semjon Ivanovič Hrdý a také Kalitův vnuk Dmitrij Ivanovič Donský.²⁷ Je příznačné,

24 Rybakov, B. A.: *Zapis' o smerti Jaroslava Mudrogo*. Sovetskaja archeologija 1959. No 4, s. 245–249; Sreznevskij, I. I.: *Drevnije pamjatniki russkago pis'ma i jazyka (X-XIV vv.)*. Sankt Peterburg 1882, s. 52; *Letopis po Ipat'jevskomu spisku*. Sankt Peterburg 1871, s. 226, 303, 323, 477.

25 *Novgorodskaja pervaja letopis' staršego i mladšego izvodov*. Moskva – Leningrad 1950, s. 469.

26 *Polnoje sobranije russkich letopisej*, t. XVIII. Sankt Peterburg 1913, s. 93.

27 *Duchovnyje i dogovornyje gramoty velikich i udel'nych knjazej XIV-XVI vv.* Moskva-Leningrad 1950, No 2. s. 11.; *Sobranije gosudarstvennych gramot i dogovorov chranjaščichsja v Gosudarstvennoj kolegii inostrannyh del*. č. I. Moskva 1829. No 23, s. 35–37;

že v případě Dmitrije Ivanoviče se titul „velkokníže vši Rusi“ objevuje výlučně v dokumentech, jejichž vznik je spojen s osobou do značné míry kontroverzního metropolity Kipriana.²⁸ V době vlády Vasilije I. Dmitrijeviče se tento titul začal používat systematicky na mincích moskevského velkého knížectví. Charakteristické je, že se tento titul objevoval na straně, která byla dříve vyhrazena jménu Tochtamyšovu.²⁹ Ivan Kalita, Semjon Hrdý i Dmitrij Donský disponovali i pečetěmi s opisem, v němž nechyběl titul velkoknížete vši Rusi, tyto pečeti se však užívaly jako státní jenom zřídka.³⁰ V XV. století tento titul využíval velkokníže Vasilij II. Vasiljevič Temný v korespondenci s cařihradským patriarchou Mitrofanem.³¹

Novinkou v titulatuře moskevských velkých knížat nebyl ani termín „gosudar vši Rusi“. V podobě „ospodar vseja Rusi“ a „ospodar vseja Ruskoj zemi“ byl ražen na mincích Vasilije II. Temného.³² Podle obecně přijímaného názoru A. L. Choroškevičové se vztahuje semantika tohoto termínu k votčinnému právu.³³ Termín „gosudar“ se objevuje běžně v dobově publicistických a letopisných textech první poloviny XV. století, podstatné bylo jeho užívání zvláště v době velkého konfliktu mezi Vasilijem II. Temným a jeho haličskými příbuznými. Avšak teprve v době vlády Ivana III. se stal trvalou součástí každodenního politického života a také trvalou součástí titulu moskevského vládce.

V literatuře se připomíná několik smyslových významů termínu „gosudar“.³⁴ Samo slovo „gosudar“ mělo jiný smyslový význam než spojení „velikij knjaz“, připomenout je třeba alespoň částečnou protikladnost. Zatímco slovo „velkokníže“ označovalo prvního mezi rovnými (v ruském prostředí staršího bratra), pak slovo „gosudar“ představovalo jediného všem poddaným nadřazeného vládce. Titul „velkého gosudara“ symbolizoval reálné postavení moskevských vládců jako iniciátorů a zároveň rozhodujících realizátorů procesu „sbírání ruských zemí“ a vymezoval jejich pozici vůči velkoknížatům tverským, suzdalským a dalším potenciálním soupeřům o hegemonii nad „nizovskými“ zeměmi. V této souvislosti lze připomenout jako charakteristický příklad spor Ivana III. Vasiljeviče s Novgorodem o tituly „gosudar“ a „gosopdin“ z roku 1476. Podle informace

Akty sobrannyje v bibliotekach i archivach Rossijskoj imperii Archeografičeskoju ekspediceju imperatorskoj Akademii nauk. t. I, Sankt Peterburg 1836. NoNo 3, 4, 8.

28 RIB, t. VI, No 30, stlb. 173–176; srv. Prochorov, G. M.: *Povest' o Mitjaje*. Leninrad 1978, s. 92, 165, 215.; Fedorov-Davydov, G. A.: *Monety Moskovskoj Rusi (Moskva v bor'be za nezavisimoje i centralizovannoje gosudarstvo)*. Moskva 1981, s. 57.

29 Tamtéž, s. 106–108.

30 DDG, s. 567; Janin, V. L.: *Aktovyje pečati drevnej Rusi X-XV vv.* t. II. Moskva 1970, s. 27.

31 RIB, t. 35, No 62.

32 Choroškevič, A. L.: *Ob odnom iz epizodov*, s. 129.

33 Choroškevič, A. L.: *Iz istorii velikoknjažeskoj*, s. 26–29.

34 Lakier, A.: *Istorija titula*, s. 99–101; Zabelin, I.: *Domašnij byt russkich carej v XVI i XVII st.* č. I. Moskva 1895, s. 1–13; Sergejevič, V.: *Drevnosti*, t. I, s. 81, 97; Ključevskij, V. O.: *Sočinenija*. t. 2, Moskva 1957, s. 122, 129–130.

letopisného svodu z roku 1479 a podle nikanorovského svodu byli Novgorodané přesvědčeni, že od doby založení jejich města „toho nebylo, ani jednoho z velkoknížat nenazývali gosudarem, nýbrž gospodinem.“³⁵ Konkrétní dobové vnímání termínu „gosudar“ se projevuje ve slovech Ivana III.: „nazvali jste nás velká knížata sobě gosudary, jaká chcete našeho gosudarství velká knížata v naší otcině Velkém Novgorodě...“ a dále: „my v velká knížata chceme svého gosudarství, jako jsme v Moskvě, tak chceme být i ve své otcině Velkém Novgorodě ...“³⁶

„Gosudarstvím“ se rozuměla nejvyšší moc nad celou ruskou zemí, moc, která stála nad mocí velkoknížecí, ta byla ostatně jejím organickým komponentem. V tomto směru představuje zajímavé svědectví letopisné vyprávění o „korunovaci“ Dmitrije Ivanoviče – vnuka. Letopisec ve svém líčení ojedinělé události v ruských dějinách zdůrazňuje, že velkoknížecí titul, který Ivan III. svému vnukovi udělil nebyl spojen s právy „gosudara.“ Metropolita Simeon ve svém „slově,“ které bylo podstatnou součástí korunovačního nazval Ivana III. „carem“ a „gosudarem,“ zatímco jeho vnuka obdařil pouze tituly „gospodin“ a „velikij knjaz.“³⁷ Dmitrijův velkoknížecí titul zjevně v očích letopiscových nezakládal konkrétní votčinná práva a byl spíše čestným titulem a měl symbolický význam, který mu zajišťoval následnictví na moskevském trůně.

V této souvislosti je třeba připomenout ještě jeden moment. V podmínkách přetrvávající politické rozdrobenosti byla reálná moc moskevských vládců i v hranicích samého moskevského knížectví omezována právy jejich „mladších bratrů“ údělných moskevských knížat. Konflikt mezi Vasilijem II. Temným a jeho strýcem Jurijem Dmitrijevičem, jehož po smrti nahradili jeho synové Vasilij a především Dmitrij Šemjaka, vedl k oslabení vazeb uvnitř moskevského „hnízda“ Rurikovců a definitivnímu prosazení jeho jediné větve jako skutečně velkoknížecí. Protiúdělná opatření uskutečňovali i Ivan III. a Vasilij III., jimiž se podařilo omezit práva údělných knížat moskevského domu. Už od poloviny 80. let XV. století uznávali „gosudarství“ velkoknížete představitelé mladších větví Kalitových potomků. Závěť knížete Michaila Verejského, která byla napsána v roce 1485, dochovala velmi důležité svědectví. Zmíněný údělný kníže v ní jako první mezi „bratry“ nazval moskevského velkoknížete „gosudarem.“³⁸ Poslední údělná knížata ovšem žárlivě střežila svoje práva a především podle nich přistupovala k nejvyšším moskevským představitelům, jak dokázali např. bratři Ivana III. v kritických okamžicích roku 1480. Ještě na konci vlády Vasilije III. v době, kdy byla většina údělů likvidována, byli dva jeho žijící bratři ochotni uznat malého nezletilého Ivana IV. pouze za „staršího bratra“ a „gospodina.“ Zřejmého a nijak a nikým nezpochybňovaného následníka trůnu odmítali uznat

35 PSRL, t. XXV. Moskva-Leningrad 1949, s. 309 a násl.; t. XXVII. Moskva 1962, s.280.

36 PSRL, t. XXV, s. 316–317.

37 PSRL, t. VI, Sankt Peterburg 1853, s. 241–242; PSRL, t. VIII, Sankt Peterburg 1859, s. 234–235; PSRL, t. XXVIII, Moskva-Leningrad 1963, s. 330–331.

38 DDG, No 80, s. 301, 305; Č e r e p n i n , L. V.: *Russkije feodal'nyje archivy XIV–XV vv.* t. I. Moskva 1948, s. 175–179.

jako „gosudara.“³⁹ Postoj Vasilovových bratří nelze spojovat pouze s dožívajícími rysy úředního období, jak se často děje v literatuře. Projevila se zde, jako ještě několikrát v XVI. století, otázka podoby a naplňování panovnické moci v podmínkách moskevského státu, či dobovou terminologií řečeno otázka naplňování panovníkovy odpovědnosti vložené na jeho bedra samým Bohem. Je příznačné, že nejprve použil moskevský vládce titulu „gosudar“ při řešení vnitropolitických problémů v mocenském a možno říci až konfrontačním významu ve svém střetu s Novgorodem v 70. letech XV. století. Stejně příznačné je využití titulu „gosudar“ při likvidaci úředních knížectví, jež bylo provázáno proměnou jejich postavení z nezávislých místních vládců ve vrstvu služebných knížat.

„Teritoriální“ část titulu také podtrhovala roli moskevského velkoknížecího trůnu v procesu sjednocování ruských zemí. Perspektiva teritoriálního rozsahu sjednocujícího se moskevského státu vyplývala nejen z historické tradice Kyjevské Rusi, ale také z uspořádání církevních poměrů. Platný je postřeh V. Sergejeviče, že představa o území „vší Rusi“ odpovídala hranicím metropolitní eparchie a vyjadřovala mj. snahu moskevských knížat sjednotit pod svou vládou všechny ruské pravoslavné země.⁴⁰ Definitivní zařazení části „vší Rusi“ do titulu Ivana III. přímo souvisí s připojením Novgorodu v roce 1478 a s likvidací tverské samostatnosti v roce 1485. Jednoznačně tento fakt potvrzují intitulační části darovacích listin vydaných ve druhé polovině 70. a v 80. letech XV. století.⁴¹ Podmanění tverského knížectví bylo jednou z nejdůležitějších událostí v době „sobiranija.“ Definitivně byl ze hry vyřazen nejmocnější a nejnebezpečnější soupeř, minulostí se stala existence posledního velkého státního útvaru v oblastech severovýchodní Rusi. Zmenšovala se také možnost zasahování litevských představitelů do dění v „nizovských“ zemích, moskevsko – litevské vztahy se změnily jednoznačně ve vztahy dvou suverénních států, které mohly spoléhat na jednotlivé sympatizanty na území svého souseda a nepřítel, ale již ne silného spojence v podobě úředního knížectví či městské republiky.

Zformování moskevského velkoknížectví provázela nijak neskrývaná snaha jeho vládců podřídit si celou ruskou metropolitní diecézi, nárok na niž opírali o svoje kyjevské předky a také o postupně sílící ambice ochraňovat pravoslavnou víru na celém ruském území. Tato politika se nutně promítala do moskevsko – litevských a polských vztahů. Úporný politický boj doby vlády Ivana III. provázený válečnými operacemi skončil v roce 1503 velkou porážkou litevských vojsk a následným podřízením řady západoruských knížectví moskevské moci (Černigov, Novgorod Severský, Gomel', Brjansk, Putivl', Starodub, Mcensk). Podepsáním následné mírové smlouvy byli představitelé litevského velkoknížectví nuceni oficiálně spíše respektovat nežli uznat, jak ukázaly pozdější události, titulaturu moskevského vládce, v níž spojení „gosudar vši Rusi“ náleželo přední

39 DDG, No 101, s. 416–418.

40 Sergejevič, V.: *Drevnosti*, t. I, s. 97.

41 Kuckin, V.: *O vremeni*, s. 223 a násl.

místo.⁴² Smlouvy uzavřené na přelomu XV. a XVI. století neuzavřely boj o západoruská knížectví, ten trval ještě řadu desetiletí a stával se postupně předmětem zájmu evropských mocností, jak dokazují diplomatické mise Sigismunda von Herbersteina a Antonia Possevina. Podstatným úspěchem „litevské politiky“ Vasilije III. Ivanoviče bylo znovudobytí Smolenska v roce 1514. I v této době pokračoval boj o západoruská území ve jménu ochrany pravoslavné víry a pravoslavných křesťanů před latinským nebezpečím.

Je charakteristické, že ve vnitřní politice, již lze sledovat na základě rozboru dochovaných listin – v závětech, cestovních listinách, prosebných, darovacích a dalších, se v období druhé poloviny XV. a první poloviny XVI. století prochází velkoknížecí titulatura jen drobnými změnami – od epizodického užívání slov „vší Rusi“ k neúplnější formě, která se v listinách objevuje, v podobě „velkokníže vší Rusi.“⁴³ Absence termínu „gosudar“ v titulu ukazuje, že jej v Moskvě neužívali v kontaktu se zeměmi, které byli součástí moskevského státu. Naopak jeho užívání v kontaktech s ještě nepodřízenými ruskými knížectvími a zeměmi a také s představiteli cizích zemí ukazuje, že pro samého nositele byl symbolem moci, o niž usiloval a že odrážel v podstatě reálné ambice Ivana III. a Vasilije III. toužících po všeruské vládě. Jedinečným příkladem vývoje podoby a používání titulu moskevských velkoknížat je jejich postoj k Novgorodu. V letopisném svodu z roku 1472 je Ivan III. několikrát nazván „gosudarem“ Velkého Novgorodu.⁴⁴ Bez ohledu na specifiku textu v něm lze nalézt elementy politického programu velkoknížecí moci do nedaleké budoucnosti, předvídá se v něm následující akce moskevské vlády – úplná a konečná likvidace novgorodské samostatnosti. „Gosudar“ byl pro Ivana III. konečným cílem, ale také prostředkem k prosazení vlády nad celou Rusí.

Postupně nahrazení titulu „velkokníže vší Rusi“ titulem „velký gosudar vší Rusi a velkokníže vladimirský, moskevský, novgorodský, tverský ...“ vyjadřovalo reálné úspěchy moskevských vládců v procesu vytváření jednotného ruského státu. Neméně důležitý byl i druhý aspekt, který se v nové podobě titulu skrýval – moskevský gosudar dával najevo upevnění své vlastní pozice, začínal sám sebe chápat jako jediného možného představitele nejvyšší moci, zatímco ve všech ostatních lidech, včetně údělných knížat, chtěl stále více vidět svoje poddané. Vliv na titulaturu měla i skutečnost, že moskevské knížectví bylo na přelomu XV. a XVI. století stále ještě více svazkem řady menších knížectví než vnitřně jednotným velkoknížectvím moskevským, i proto se v titulatuře používala rozšířenější teritoriální část, v níž se podrobně vypočítávala všechna významná připojená knížectví. O tom, že rozšířenější teritoriální část titulu neměla za úkol jenom dokázat úspěchy moskevské vlády a rozsah území, které jí podléha-

42 Srv. DDG, No 83, s. 329. Litevská strana poprvé oficiálně akceptovala nový titul Ivana III. „gosudar vší Rusi“ v roce 1494.

43 *Akty social'no-ekonomičeskoj Severo-Vostočnoj Rusi konca XIV – načala XVI vv.* t. I. Moskva 1952. NoNo, 304, 307, 308, 590, 603; t. II. Moskva 1958. NoNo 256, 267, 275, 276, 277, 278, 279; t. III. Moskva 1964. NoNo 241, 249, 261.

44 PSRL. t. XXVI. Moskva-Leningrad 1959, s. 232; PSRL. t. XXVII, s. 130.

lo, svědčí např. závěť Ivana III. V ní oznamuje – „blagoslovljaju syna svojego starejšago Vasil'ja svojeju otčinoju *velikimy knjažestvy* (kurzíva P.B.), čem mja blagoslovil otec moj, i čto mi dal Bog.“⁴⁵ Četné příklady užívání velkoknížecího titulu v dokumentech vnitropolitického charakteru rovněž dokumentují postupnou proměnu vnímání procesu „sobiranja.“ Moskevští vládcové chápou rozšiřování teritoria nového ruského státu, nejpozději od nástupu Ivana III. na velkoknížecí trůn v roce 1462, jako rozšiřování své vlastní državy, své vlastní „otčiny i dediny.“ Nejen závěť Ivana III. z jara roku 1504 dokazuje, že na konci XV. a první čtvrtině XVI. století se vnímání jednotného státu nejen nevžilo, ale ještě ani beze zbytku nevytvořilo, „gosudarství“ se spíše vnímá jako souhrn práv jednotlivých úředních knížectví, jež přešla na moskevské vládcové.⁴⁶ Změna tohoto stavu byla nutnou podmínkou k prosazení nové představy o „gosudarství“ jako jediné a „samodržavné“ moci moskevských „gosudarů“ nad ruským carstvím z roku 1572⁴⁷, ve které se musela proměnit vláda nad velkými knížectvími z roku 1504.

Titulu „velký gosudar vši Rusi“ užívali Ivan III. a Vasilij III. zcela běžně a důsledně v mezinárodních stycích. Charakteristickým rysem je možno říci až úzkostlivé puntičkářství, které projevovali moskevští gosudarové a jejich dvořané v souvislosti s titulaturou v diplomatických kontaktech a které souviselo velmi úzce s budováním mezinárodního postavení moskevského státu. Příčiny opatrného moskevského postupu vysvětlují záznamy o jednáních, která vedl posel císaře Fridricha III. Nicolaus von Poppel v Moskvě v roce 1488 přímo s Ivanem III. a především djakem posolského prikazu Fjodorem Kuricynem. Po jednom ze setkání, jehož se zúčastnil sám velkokníže, Kuricyn zapsal poslem přednesený císařův dotaz, o němž se nesměli dovědět nepřátelé „Poláci, Češi a druzí“, císař se dověděl, že Ivan III. poslal před léty posly k papeži, aby jej udělal králem pro jeho země. To nechťejí Poláci, protože se bojí, že poté, co by se stal velkokníže králem, pak všechny ruské země, které se nacházejí pod polským králem, od krále odejdou a stanou se poslušnými velkoknížeti. Poppel ještě vysvětlil Ivanovi III. a Fjodoru Kuricynovi rozdíl v postavení a možnostech papeže a císaře a sdělil, že pokud se Ivan chce stát králem, císař mu rád vyhoví, ovšem tajně a bez listin, aby se o celé akci nedověděli Poláci, protože by proti ní u císaře protestovali.⁴⁸ Odpověď svěřil velkokníže svému oblíbenému diplomatovi, již tato okolnost je dostatečně výmluvná, stejně jako odpověď sama – „a co jsi nám říkal o království – zda nám libo být králem od císaře ustaveným ve své zemi – a my z Boží milosti jsme pány ve své zemi od počátku, od prvních svých prarodičů a *ustavení máme od Boha* (kurzíva P.B.), aby nám dal Bůh a našim dětem až do

45 DDG, No 89, s. 354.

46 Sr. DDG, No 89, s. 354, 356, 357; No 104, s. 434, 437, 438, 439.

47 Tamtéž, No 104, s. 433.

48 *Pamjatniki diplomatičeskich snošenij Drevnej Rusi s deržavami inostrannymi.* t. I. Sankt Peterburg 1851, stlb. 11.

věků tak být, jak jsme nyní pány ve své zemi a ustavení, jak jsme před tím od nikoho nechtěli, nechceme ani nyní.“⁴⁹

Poppel měl kromě nabídky královské koruny Ivanovi III. za úkol projednat možnost sňatku Ivanovi dcery s „knížetem markrabětem synem císařovy sestry.“⁵⁰ Přes opakované Poppelovy připomínky v Moskvě na nabídku sňatku nijak nereagovali.⁵¹ V roce 1489 vypravovali k Fridrichovi III. poselstvo, jemuž stál v čele Georgij Trachaniot, který spolu se svým bratrem přišel do Moskvy jako člen doprovodu Sofie Paleologovny. Detailní instrukce nepominula ani reakci na Poppelem předloženou nabídku sňatku. Trachaniot ji měl odmítat s odůvodněním, že „za toho markrabího našemu gosударu dát dceru není možné, protože náš gosудар je mnohým našim zemím gosударem ... doufáme, že i vám je známo, že prarodiče jeho byli v přátelství a lásce s římskými cary, kteří předali Řím papeži a sami vládli v Byzanci i otec jeho (tj. Vasilij II. Vasiljevič) byl s nimi v přátelství ... jak může takový velký gosудар dávat svou dceru za toho markrabího.“ Pokud by ovšem císař chtěl, aby se Ivanova dcera provdala ze jeho syna Maxmiliána, měl být Trachaniot vstřícný ... „vždyť císař a jeho syn jsou velkými gosудary a náš velký gosудар je také gosударem“.⁵²

Jednání s císařským poslem ukázalo, že titul „gosудар“ byl v očích moskevských představitelů v daném okamžiku základní hodnotou, protože byl slovním vyjádřením panovníkova postavení a významu v říši, již panoval. Titul gosudara spolu s dávnou tradicí zajišťoval moskevskému panovníkovi prestižní postavení v rámci světa, s nímž začínal navazovat kontakty a jemuž chtěl být rovnocenným partnerem a vůči němuž proto jednoznačně odmítal být sebemenší náznak nerovnovážného postavení. Neméně významné bylo, že se do rodiny evropských gosударů Ivan III. nehlásil jako dědic a nástupce římských carů, kteří panovali v Byzanci, nýbrž jako jejich dávní a rovnocenní přátelé. Proto také přijetí, podle soudu D.Obolenskyho, autentického⁵³ titulu „gosudara vši Rusi“ vyjadřovalo ambice uplatňovat nezávislou a zcela samostatnou zahraničněpolitickou doktrínu moskevských vládců. Zikmund Herberstein snad nejznámější z říšských diplomatů, kteří navštívili v době vlády Ivana III. a Vasilije III. Moskvu, zachoval další podstatné svědectví v podobě vyjádření Vasilije III.: „Já car a gosудар Rusů, podle práva otcovské krve, jsem tituly své moci nenakupoval u nikoho ani prosbami ani za peníze; žádným jiným zákonům, kromě víry v jediného Krista, nejsem podřízen jsem povznesen nad hodnost a čest vyprošenou u jiných.“⁵⁴

Kontakty s říšskými představiteli potvrzují, že se již za vlády Ivana III. používal titul „gosудар vši Rusi“ v mezinárodních stycích zcela vědomě a také jedno-

49 Tamtéž, stlb. 12.

50 Markrabě bádenský Albrecht byl synem Fridrichovy sestry Kateřiny a bádenského markraběte Karla.

51 PDS, stlb. 6, 9.

52 Tamtéž, stlb. 17–18.

53 O b o l e n s k y , D.: *Russia's Byzantine Heritage*, s. 99.

54 G e r b e r š t e i n , S. v.: *Zapiski o Moskovii*. Moskva 1988, s. 77.

značně cíleně a že také vyjadřoval vážné změny, jež doznávala podoba moskevské vlády nejpozději po roce 1485. V neoficiálních pramenech, k nimž patří i dobové publicistické texty, se toto označení uplatňuje v širší míře za vlády Vasilije III. V oficiálních moskevských letopisech konce XV. je Ivan III. až na nepříliš četné výjimky, především ve vztahu k Novgorodu v době vrcholícího střetnutí v roce 1478, nazýván titulem „velkokníže vši Rusi“. Stejně či podobné texty nazývají Vasilije III. gosudarem vši Rusi. Častější užívání této podoby titulu svědčí o pevnějším ztotožnění jeho významu s osobou nejvyššího vládce moskevské Rusi a o dozrání především politické situace na Rusi do stadia, jemuž plně odpovídalo užívání „gosudarského“ titulu.

Nová podoba titulu moskevského panovníka, jejíž nedílnou součástí se postupně „gosudarský“ titul stal, budila pozornost současníků, kteří ji vnímali jako součást změny stylu jeho vlády, na niž upozorňoval nejen Ivan Berseň Beklemišev. Anonymní autor druhé redakce Chronografu poznamenal: „...titul velkého gosudarství si pro sebe vytvořil a tak sebe přikazoval psát v listinách „poselských“ a letopisných historiích, kterýmžto názvem se nikdo v ruské zemi nenazýval a ani nikdo z rodu od velkého knížete Rurika se takovým samovládcem neprohlášoval jako právě tento: z Boží milost car a velkokníže Vasilij Ivanovič Vladimírský a Moskevský a Novgorodský a Pskovský a Kazaňský a Astrachaňský a Tverský ... a vši Rusi gosudar a držitel.“⁵⁵ Neznámého autora zaujala velkolepě a pyšně znějící titulatura ruského vládce tak silně, že neváhal spojit dobytí dvou velkých tatarských chanátů s vládou Vasilije III.

Zároveň s prosazením titulu „gosudar vši Rusi“ v oficiální podobě se v titulatuře moskevských vládců objevují prvky, které slouží jako důkaz Božího předurčení k jejich nástupu na trůn a tím také legitimnosti jejich vlády. Zatímco starší podoba titulu a památky zachycující oficiální vnímání zdůrazňují především pozemskost původu velkoknížecí moci,⁵⁶ pak od přelomu XV. a XVI. století odvozují její původ zcela jednoznačně od Boha. Do titulatury proniká slovní spojení „z Boží milosti“, které signalizuje postupující změnu ve vnímání postavení a role ruského panovníka. Zajímavá svědectví dochovala letopisná vyprávění, jež zcela jednoznačně zdůrazňují myšlenku ustavení velkých knížat Bohem. Svod z roku 1518 připisuje Ivanovi III. při ustavování metropolity Simeona v roce 1495 tato slova: „Všemohoucí a životodárná Trojice, která nám světila vši Rusi gosudarství ... předává tobě svatý ... stolec.“⁵⁷ Další z letopisných svodů první poloviny XVI. století uvádí, že „... gosudar velkokníže Vasilij Ivanovič vši Rusi požeňnáním Pána Boha Spasitele našeho Ježíše Krista a přečistě jeho matky Bohorodičky ... vzkvétá.“⁵⁸

55 P o p o v , A.: *Izbornik slavjanskich i ruskich sočinenij i statej, vnesennyh v Chronografy russkoj redakcii*. Moskva 1869, s. 181–182.

56 PSRL. t. XXV, s. 216–218, 222–225; PSRL. t. XXVI, s. 160–162, 283.

57 T i c h o m i r o v , M. N.: *Novyj pamjatnik moskovskoj političeskoj literatury XVI v. In: Russkoje letopisanije*. Moskva 1979, s. 163.

58 PSRL. t. VI, s. 225; PSRL. t. XXVI, s. 266.

Myšlenka Božího ustanovení moskevských vládců se od 80. let XV. století stávala předmětem pozornosti představitelů dobového politického myšlení, jejichž postoje neovlivňoval jenom fakt, že byli výhradně církevního původu. Charakteristický je už začátek posláni rostovského arcibiskupa Vassina Ryla velkoknížeti Ivanovi III. na Ugru z léta roku 1480: „Blahověrnému a Krista milujícímu, ušlechtilému a Bohem korunovanému a Bohem ustavenému v pozhánání celou zemi ovládajícímu, nejjasnějšímu mezi cary, přeslavnému gosudaru velkému knížeti Ivanu Vasiljeviči vši Rusi.“⁵⁹ Myšlenka dědičnosti trůnu – „otčiny“, o jejíž prosazení se mj. zasloužili sarajští vládcové systémem jarlyků a preferováním moskevské větve Rurikovců, je doplňována přesvědčením o Božím původu panovnické moci. Volokolamský igumen Josif Sanin ve svých poslániích připomínal, že panovník je svou přirozeností totožný s ostatními lidmi, svou mocí je však „podoběn Bohu“.⁶⁰ Panovník se stával nejen symbolem nově vytvořeného moskevského státu, ale také nositelem odpovědnosti za jeho budoucnost, již bylo třeba dát náležitou podobu.⁶¹ Vážný byl ale i mezinárodní aspekt nové podoby titulu moskevského vládce. Nejbližší sousedé moskevských velkoknížat – litevský velkokníže a polský král získávali svůj trůn volbou, v podobné situaci byl i římský císař, jenom Ivan III. a Vasilij III. byli „gosudary od Boha“. Jednoznačně vyjádřil moskevské stanovisko samotný Ivan III. při přijetí císařského poselstva, v jehož čele stál Nicolaus Poppel: „... a ustavení máme od Boha ... a tak, jestliže jsme ho napřed od nikoho nechťeli, tak toho nechceme ani nyní“.⁶² V letopisném líčení událostí z roku 1514 se objevuje věta, která se posléze stala vzorem pro popisování a hodnocení podobných událostí: „Kníže velký, Boží milostí car a gosudar vši Rusi s voleným císařem Maxmilianem ... chce (P.B.) bratrství a věčný mír uzavřít.“⁶³ Nově vytvářený titul moskevského vládce, jehož historie jako samostatného a zcela nezávislého vládce nebyla příliš dlouhou, se tak stával prostředkem mocenské a politické emancipace i na mezinárodním poli.

V oficiální titulatuře moskevských velkých knížat se na konci XV. století začíná objevovat termín „car“. Jeho použití potvrzují oficiální dokumenty velkoknížecí kanceláře už v 70. letech XV. století (smlouva se Pskovem z roku 1473).⁶⁴ Význam carského titulu byl v politické praxi moskevského státu poslední třetiny XV. a počátku XVI. století značný. Není pochybnosti, že samotný termín „car“ ve svém původním významu „byzantský císař“ pronikl na Rus spolu s jihoslovanskými překlady byzantských kronik Georgia Hamartloa, Georgia

59 *Pamjatniki literatury Drevnej Rusi*. Vtoraja polovina XV veka. Moskva 1982, s. 524.

60 *Poslanija Josifa Volockogo*. Moskva-Leningrad 1959, s. 185; B o č e k , P.: *Stát a církev v Rusku na přelomu XV. a XVI. století*. Brno 1995, s. 36–38.

61 B o č e k , P.: *Tamtéž*, s. 42.

62 PDS. č. I, s. 12.

63 PSRL. t. VI, s. 253–258, 260, 262; PSRL. t. VIII, s. 254, 258, 260, 261, 263, 265; PSRL. t. XXVIII, s. 347–348.

64 S t r é m o u k h o f f , P.: *Moscow te Third Rome*, s. 90.

Sinkella a Ioanna Malaly už v X.-XI. století. V širším významu „nezávislý, silný gosudar s neohrazenou mocí“ jej užívá i slovanský překlad Bible.⁶⁵ V období do XV. století byla v ruských literárních a historických pramenech ojedinele carským titulem označována i ruská knížata.⁶⁶ Od XIII. století znají ruské prameny pod carským titulem nejvyšší představitele Zlaté hordy.

V XV. století se v letopisech a v dalších památkách postupně vytváří představa o panovnické, přesněji carské moci, která bezprostředně souvisí s růstem politické moci moskevského státu. Letopisná „Pověst o Sidore mitropolitě“ přisoudila byzantskému císaři Janovi slova: „žije gosudar bratr můj Vasilij Vasiljevič, jehož východní vládcové poslouchají a jemuž slouží velká knížata se svými zeměmi: ale pro svoji skromnost a pobožnost, velikost rozumu a strach Boží se nenazývá carem, nýbrž velkým knížetem ruských zemí.“⁶⁷ V proslulém „Slově vybraném ... proti latině“ autor důsledně nazývá Vasilije II. Temného, carem vši Rusi.⁶⁸ Za Ivana III. se carský titul často objevuje v letopisech a v literárních dílech. V již zmíněném Poslání na Ugru Vassian Rylo důsledně přisuzuje svému adresátovi Ivanovi III. carský titul. Snaha přesvědčit velkoknížete o oprávněnosti a přímo nutnosti bojovat proti vojsku chána Achmata jej vede k tomu, že Achmata a jeho předchůdce hodnotí jako „samozvaného cara,“ zatímco Ivan III. je v jeho očích „carem křesťanským“ a „Bohem potvrzeným“.⁶⁹ Rostovský arcibiskup tak spolu se snětím přísahy věrnosti složené do rukou chánů pomáhá Ivanovi III. řešit nejvážnější otázky, jež před ním vyvstávaly nejen v létě roku 1480. Jako „Bohem ustavené carství“ hodnotil vládu Ivana III. v průběhu svého inauguračního obřadu metropolita Simeon.⁷⁰ „Pravoslavným carem“ nazval Simeon Ivana III. i při příležitosti korunovace jeho vnuka Dmitrije Ivanoviče velkoknížetem.⁷¹ Příznačné je, že o „carském zákoně“ a o „carském příkazu“ píše letopisec při líčení událostí spojených se sporem o volokolamský klášter v roce 1509.⁷² Carský titul měl však stále spíše symbolický význam, jeho užívání v domácím ruském prostředí mělo především přispívat k růstu panovnickovy autority a jemu samému připomínat odpovědnost, již přijímal v okamžiku svého nástupu na trůn.

Poprvé lze doložit oficiální použití carského titulu velkoknížecí kanceláři v roce 1473. Po výrazném posílení moskevského vlivu v Novgorodě po bitvě na Šeloně v roce 1471 zesílil moskevský vliv také ve Pskově, kde se v roce 1473

65 S o b o l e v s k i j , S.: *Archeologičeskije zametki*, s. 8.

66 T o l o č k o , A. P.: *Knjaz' v Drevnej Rusi: vlast', sobstvennost', ideologija*. Kyjev 1992, s. 102–126.

67 PSRL. VI, s. 152–153.; PSRL. t. XXV, s. 254, 259.

68 P o p o v , A.: *Obzor russkich polemičeskich sočinenij protiv latynjan (XI-XV vv.)*. Moskva 1875, s. 360, 376, 377, 379, 380, 381, 382, 383, 392, 393.

69 PSRL. t. VI, s. 225–230; PSRL. t. XX, č. 2, s. 339–345; PSRL. t. XXVI, s. 266–273.

70 PSRL. t. VI, s. 241–242; PSRL. t. XXVIII, s. 327.

71 PSRL. t. VI, s. 241–242; PSRL. t. VIII, s. 234–235; PSRL. t. XXVIII, s. 330–331.

72 PSRL. t. XXVIII, s. 343–344.

začala razit mince s nápisem „Vasilij Boží milostí car a gosudar vši Rusi“⁷³. O něco později se carský titul začal užívat i přímo v Moskvě.⁷⁴ Již za vlády Ivana III. je termín car běžnou součástí jeho titulu v korespondenci s představiteli Livonského řádu, hanzovními městy, Narvou, Revalem a dalšími.⁷⁵ Naopak carským titulem oslovovali Ivana III. představitelé evropských států. V roce 1493 jej takto nechal nazvat ve svém dopise dánský král,⁷⁶ v roce 1492 jej při audienci jako cara tituloval císařský posel.⁷⁷

Často kladená otázka byzantského vlivu na podobu ruského panovnického titulu, jež bývá spojována s problémem tzv. byzantského dědictví, je spíše problémem moderní historické vědy než představitelů Moskovie na konci XV. a na počátku XVI. století. Byzanc a její reprezentanti sloužili v moskevském prostředí spíše jako negativní příklad či jako případně jako předmět hodný soucitu a lítosti v souvislosti s krutým osudem.⁷⁸ Carský titul se v Moskvě nespojoval, alespoň v tomto okamžiku, s nároky či plány na převzatí byzantského dědictví. Nezanedbatelný byl v tomto případě i vliv obecně západoevropské diplomacie, která spojovala s Moskvou a byzantským dědictvím svoje plány a cíle, které se projevily např. při přípravě sňatku Ivana III. se Sofií Paleologovnou. Jednoznačné svědectví zachovaly dokumenty, které vzešly ze známého jednání poselstva velmistra livonského řádu v Moskvě v roce 1510. Podle nich sliboval papež za zapojení Moskvy do protiturecké ligy povýšení metropolitu na patriarchu a „cara vši Rusi korunovat na křesťanského cara.“⁷⁹ Přes řadu nejasností spojených se zaváděním carského titulu v moskevském prostředí, které jsou dány nedostatkem dochovaných pramenů, lze jednoznačně konstatovat, i s ohledem na následný vývoj, že s ním nespojovali tužby na uzurpování byzantského dědictví pro sebe a své následovníky.

Dochované prameny z období konce XV. a počátku XVI. století dovolují vyslovit závěr, že carský titul spojovali s moskevskými velkoknížaty především církevní představitelé, mj. i proto, že jim s ohledem na poměry na Rusi náležela prvořadá role ve vytváření ruského politického myšlení. V domácím prostředí sloužil především k růstu posvátné autority svého nositele a k jeho proměně v symbol a garanci existence Moskovie. V mezinárodních stycích požívali moskevští vládcové carského titulu jako autoritativnějšího a obecně známého. V oficiální ideologii však zatím ještě chybělo přesné vymezení jeho významu a s ním spojených ambicí a funkcí.

Pro moskevské panovníky měla velký význam představa o Bohem ustaveném, nezávislém a samovládném vládcu. Dalším vážným momentem, který souvisel

73 O r e š a i k o v , A.: *Russkije monety do 1547 g.* Moskva 1896, s. 19.

74 C h o r o š k e v i č , A. L.: *Russkoje gosudarstvo*, s. 121.

75 PDS. č. I, s. 21, 22, 46, 64, 97.

76 SGGD. č. V, Moskva 1894, s. 129.

77 PDS. č. I, s. 73, 77.

78 PSRL. t. XXIV, s. 201.

79 *Sbornik Russkogo istoričeskogo obščestva*. t. 53, Sankt-Peterburg 1887, s. 86.

s carským titulem a byl nezanedbatelnou podmínkou jeho přijetí, byla věrnost „v pravdě pravé pravoslavné víře“ jeho nositele, kterého stavěli do protikladu byzantskému imperátorovi, jenž naopak pravoslavnou víru zradil a přivolał Boží trest a hněv na sebe i na svoji říši.

Především osobní ambice svých nositelů vyjadřovala jedna z nejznámějších a nejtypičtějších součástí titulu moskevských vládců – „samoděrzec.“ Právě v užívání tohoto panovnického atributu se velmi výrazně projevila komplikovanost prosazování samoděržavného způsobu vlády v ruském prostředí. Na konci XV. a na počátku XVI. století se objevuje v letopisech, v dílech dobové publicistiky, v glosách a na nápisech, zcela však chybí v dokumentech oficiální povahy, kde by jej bylo nutno použít v první osobě. V této podobě a v oficiálních dokumentech se objevuje až ve druhé polovině XVII. století. V literatuře je běžně přijímán postřeh L.V. Čerepnina, podle kterého se prosazovalo užívání termínu „samoděrzec“ do titulu moskevského panovníka ve třech etapách. Nejprve sloužil k vyjádření nezávislosti na cizím panovníkovi, posléze jako prvek charakterizující jedinou vládu, tedy stav, kdy velkoknížecí moci podléhal celý stát, v kterém již nebylo místa pro nezávislá úřední knížata, posledním stupněm byla neomezená moc panovníkova.⁸⁰ Komplikovaný proces nelze mechanicky rozdělit na etapy, které by přesně, i z časového hlediska, navazovaly jedna na druhou. V době vlády Ivana III. i jeho syna vrcholí snahy o dosažení definitivní nezávislosti na cizích panovnících, stejně tak byly oběma vlastní tužby směřující k jedynovládě či přímo k samovládě. Již za vlády Ivana III. začínají střety mezi ním a jeho příbuznými úředními knížaty a také bojary. Přes veškeré ambice a také nesporné úspěchy a přes obecně známé svědectví Sigismunda Herbersteina však není možno považovat ani Ivana III. ani Vasilije III. za skutečné „samoděrzce.“

Tato dvojakost se projevila i v užívání termínu „samoděrzec.“ Letopiscům slouží k oslavě a také k charakterizování politických postupů a následných úspěchů Ivana III. – např. bitva na Šeloně a události s ní související, narození Vasilije Ivanoviče atd.⁸¹ Ve srovnání s dobou Ivana IV. má i titulování předchůdců Ivana III. jako „samoděrzců“ epizodní charakter, byť by se týkalo významných osobností – jako např. Dmitrije Ivanoviče Donského.⁸² Přesnější pravidlo užívání samoděržavného přívlastku v titulatuře Ivana III. však nelze stanovit. S přesvědčením je ale možno konstatovat, že už v jeho době byl běžným a rozšířeným. Jako „samoděrzce“ hodnotí Ivana III. řada přípisků a glos v rukopisech, zvláště významným svědectvím je oficiální nápis o stavbě jedné z kremelských věží – Spasské – z roku 1491.⁸³

80 Č e r e p n i n , L. V.: *K voprosu o skladyvanii absoljutnoj monarchii v Rossii (XVI-XVII vv)*. In: Dokumenty sovsťsko-italjanskoj komisii istorikov. Moskva 1970, s. 7.

81 PSRL. t. VIII, s. 135; PSRL: t. XXV, s. 291, 310, 323, 324; PSRL. t. XXVI, s. 241; PSRL. t. XXVII, s. 135.

82 PSRL. t. XXV, s. 217.

83 Z a b e l i n , I. I.: *Istorija goroda Moskvy*. č. I. Moskva 1905, s. 138.

O tom, že „samoděržavná“ část titulu postupně prosazovala v domácí politické praxi, ovšem v neoficiální podobě a spíše jak oslavný a proklamativní prvek, svědčí korunovace Dmitrije Ivanoviče – vnuka velkoknížetem moskevským a vši Rusi v roce 1497. V jejím průběhu nazval metropolita Simeon, který sestavil její „scénář“, jehož základem byl obřad vysvěcování a ustavování biskupů, a který ji také realizoval, Ivana III. „samoděržavným gosudarem“ a „samoděržcem“, Dmitrije Ivanoviče oslovil podobně „se svým dědem vši Rusi samoděržec.“⁸⁴

V neoficiálních pramenech je Vasilij III. nazýván „samoděržcem“ ještě častěji než jeho otec. Ani v době jeho vlády však nedošel oficiálního užívání v první osobě a nebyl využíván ani v korespondenci se zahraničím. Titul „samoděržavný“ stejně jako „carský“ odrážel především ambice jejich nositelů, oba byli minimálně přijatelné i pro jejich propagátory, jimiž byli v moskevském prostředí na přelomu XV. a XVI. století téměř výlučně osobnosti duchovního stavu. Ty svými písemnými díly i osobním vlivem přispěly k vytvoření státní ideologie, pomohly tak nově vzniklé Moskovii a jejím vládcům vyrovnat se s vlastní minulostí a nalézt „novou tvář“ ve zcela nových podmínkách, které podmiňovaly vznik nových problémů, jež se v Moskvě teprve učili řešit. Jedinečná role náleží v tomto případě Josifu Saninovi Volockému a jeho žáku metropolitovi Daniilovi a také pskovskému mnichovi Filofejovi. Vyzvednutí panovníkovy osoby nad zákon provázené přisouzením odpovědnosti srovnatelné s byzantskými císaři, jež dokázali obratně vyjádřit i různými atributy panovnického titulu, bylo jejich zásadním přínosem pro další vývoj moskevského státu. To spolu zajištěním nedotknutelnosti klášterního majetku, jehož existence byla právě v rámci hledání „nové tváře“ zpochybňována, znamenalo vyřešení poměru mezi nositeli světské a duchovní moci na několik desetiletí.

Reálná politická situace v Moskovii na přelomu XV. a XVI. století nedovolovala jejím vládcům, aby se považovali za „z Boží vůle samovládce.“ Opatrnost s včleňováním „samoděržavného“ prvku do oficiální titulatury, která je více než výmluvná, vyplývala nejen z poměrů vnitřních, ale byla podmíněna i možnými komplikacemi na poli mezinárodních styků, kterých si byli v Moskvě vědomi, jak dokazují kroky spojené s carskou korunovací Ivana IV. a proměnou metropolie v patriarchii.

Změny, které moskevské Rusi přinesla doba vlády Ivana III. a jeho syna Vasilije III., se podstatným způsobem dotkly i titulatury jejich vládců. Stále pyšnější titul obohacovaly nové prvky, které se lišily dobou svého včlenění i tím, že odrážely různé etapy vývoje institutu panovnické moci a také ideologie této moci. Spolu s nespornými úspěchy v podobě definitivního vymanění se ze závislosti na sarajských „carech“ a završením procesu „sbírání ruských zemí“, jež vedly i k růstu mezinárodní prestiže moskevského státu a jeho představitelů, se v ní začínají projevat i ambice prosadit „samoděržavný“ způsob vlády. Podoba moskevského panovnického titulu i způsob jeho formování tak beze zbytku odrážely vývoj, jímž Moskovia procházela.

